

Kéri Katalin

Magyar művek és kutatások a nőnevelés történetéről a XX. század közepéig

Neveléstörténet és lánynevelés-történet

A nő- és a neveléstörténet gazdag tematikájának kiemelkedő, már a korábbi századokban is gyakran kutatott területét jelenti a *nőnevelés múltjának* feltárása. A tématerület historiográfiája egyrészt azt mutatja, hogy a nőnevelés-történet gyakran mint az „általános” neveléstörténet egyik ága került bemutatásra, másrészt pedig a leányiskolák és a lányok neveléséről szóló eszmék kutatásának fel-futását láthatjuk. (Ez utóbbiak alatt világszerte leginkább a középosztálybeli lányok nevelését értik a kutatók, hiszen a közép- és felsőszintű intézményesült képzésben, az újkorban túlnyomórészt ők vettek részt.) Hunt megállapítása szerint a nőnevelés kérdése a neveléstörténetben szinte minden esetben vagy alárendelten, vagy elkülönítetten kezelt téma.

¹ A nőnevelés-történet kutatásában is új dimenziókat nyitott és korszerű megközelítési módokat tett lehetővé a *gender* szempontú vizsgálódás, amelyet értelmezési keretként használva mára világossá vált, hogy az utóbbi másfél évszázad során a nyugati világban mindenütt – így természetesen a magyar nevelés történetében is – a lányok iskolai képzése során jelentős konfliktusok keletkeztek a munkaerőpiacra történő, illetve tudományos igényű nevelésük és az otthoni (hagyományosan női) feladataikra felkészítésük között.² Az elmúlt időszak kutatásai arra is rámutattak, hogy milyen szoros a nő- és a társadalomtörténet kapcsolata, hogy a lánynevelés részletei és összefüggései nem elemezhetők és nem érthetők meg széles társadalom- és nőtörténeti háttér nélkül. A kutatások fontos hozadéka, hogy világosan láttatják: nem beszélhetünk egyetlen társadalom esetében sem átfogó módon a „lánynevelésről” vagy „a nők művelődési szokásairól”, hiszen a nevelési célokat, tartalmakat, lehetőségeket illetően éppúgy jelentős társadalmi, felekezeti, nemzetiségi különbségek léteztek, mint a kutatások főszereplőiként aposztrofálható lányok iskolai, családi nevelési tapasztalatait illetően.

Az elmúlt több mint másfélszáz évben világszerte sok adatot tártak fel és elemeztek a lánynevelés-történet kutatói. Hosszabb és rövidebb lélegzetű önálló

monográfiák, tanulmánykötetek, szemelvénygyűjtemények, cikkek és esszék íródtak a leánynevelés és női művelődés történetének eddigi kutatási eredményeiről, valamint összefoglaló, a női emancipációval átfogóan, több szempontból foglalkozó művek részletei szólnak ugyanerről.³ A témát felölelő, hatalmas mennyiségű szakirodalomnak az áttekintése ma már elképzelhetetlen a bibliográfiai adatokat gyűjtő és csoportosító, nyomtatott és elektronikus adatbázisok nélkül. Ebben a tanulmányunkban a nőnevelés-történet hazai kialakulásának, XX. század közepéig keletkezett főbb szakirodalmának, kutatási eredményeinek az értékelő áttekintését végezzük el, kijelölve a jövő kutatói számára elvégzendő feladatokat is.

XIX. századi magyar kutatások a leánynevelés és női művelődés történetéről

Magyarországon már a XIX. században születtek olyan munkák, amelyek szerzői visszatekintettek korábbi korok nőnevelési törekvéseire. Ezek a legtöbb esetben az akkoriban formálódó pedagógiai sajtóban, kiemelten például a Nemzeti Nőnevelés és a Magyar Paedagogia számaiban jelentek meg. A századfordulóhoz közeledve és azon pár évvel túllépve is gyakori téma volt az évszázaddal korábbi, a hazai nőoktatás és nőemancipáció hajnalát jelentő időszakot érintő visszatekintés, például Péterfy Sándor⁴, Várnay Sándor⁵, Szelényi Ödön⁶ és mások tollából. Péterfy Sándor *A magyar elemi népoktatás* című, kétkötetes könyve I. részében külön fejezetet⁷ szentelt az 1868 előtti leányiskolák és a nőnevelés bemutatásának. Szuppán Vilmos pedig *A magyar felsőbb leányiskolák múltja és jelene*⁸ címmel írt könyvet ugyanabban az évben. Már ebben, a lánynevelés-történet kutatásának korai időszakában is fontos téma volt a XIX. századi jeles nőalakok vagy a női művelődésért sokat tett férfiak életútjának a bemutatása. Brunszvik Teréz⁹, Teleki Blanka¹⁰, Karacs Teréz¹¹, Fáy András¹², De Gerando Antonina¹³, Veres Pálné Beniczky Hermin¹⁴, Zirzen Janka¹⁵ életművéről, nőoktatással kapcsolatos elméleti és gyakorlati tevékenységéről több esetben olyanok emlékeztek meg, akik személyesen ismerték őket. Ráakadhatunk olyan lánynevelés-történeti bemutatásokra is a korabeli sajtóban, amelyek valamilyen évfordulóhoz, eseményhez kötődtek. Ilyen volt például a Vasárnapi Ujságban az az 1899-es cikk, amely a budapesti nemzetközi gyermekvédő kongresszushoz kapcsolódóan jelent meg *A kisdédnevelés és nőképzés uttörői* címmel. Ebben a szerző bemutatta Brunszvik Teréz – az 1831-es kolerajárványban fiatalon elhunyt –

Beniczky Pálné Sturmman Karolina, leánya, Veres Pálné Beniczky Hermin, annak leánya, Rudnay Józsefné Veres Szilárda, illetve Teleki Blanka és Karacs Teréz, Teleki Sándorné, Csiky Kálmánné és Emich Gusztávné lánynevelési törekvéseit.¹⁶

Természetesen nem csupán a magyar, hanem a külföldi nőnevelés-történet kutatásának eredményei is megjelentek hazánkban. 1864-ben adta ki a Magyar Tudományos Akadémia Nagy Márton (1804–1873)¹⁷ piarista szerzetes *A keleti nevelészet* című (korábban akadémiai előadásként megtartott) munkáját, amely az ókori kínai, indiai, perzsi és egyiptomi nevelésről íródott, és ebben a kínai lánynevelésről is adott rövid áttekintést.¹⁸ (Mészáros István szerint Nagy Márton tanulmánya „az egyik első hazai egyetemes neveléstörténeti hosszmet-szet”¹⁹.) Kína nevelésügyének bemutatásánál a szerző hosszabban írt az ottani ókori családi életről, a házasodási és gyermeknevelési szokásokról. A hazai szakirodalomban ő volt az egyik első olyan tudós, aki a kínai gyermekégtörténet témájának hosszabb figyelmet szentelt. Kiemelte a fiú- és leánygyermek nevelése közötti különbségeket, amelyek már a születéstől fogva egyértelműen jelzik a kínai társadalomban, hogy a fiú fontosabb a közösségben²⁰. Írt arról a szokásról is, hogy Kínában a fiúk mellé születésükkor a férfias foglalkozások tárgyait helyezik, a leányok mellé pedig a női lét tipikus kellékeit: „az újjonnan született gyermek, kinek születésénél az ajtó elé nyíl és ív akasztatik, gondosan takartatik be a legjobb kelmébe; a leány, kinek születés jele a szülék ajtaja előtt orsó és fonál, csak rongyokba göngyölgettetik. A leánynak cseréppel kell megelégednie, míg a gyermek drágakővel játszik, s ha az apát gyermekei számáról kérdezik, akkor ő csak a fiúkat számlálja.”²¹ Nagy Márton az akadémiai beszéd írott változatához nem fűzött forrás- és irodalomjegyzéket. Szóhasználatából²², témakiemeléséből lehet viszont következtetni arra, amit egyes szerzők nevének szövegközi kiemelésével ő maga is alátámaszt: műve nem elsődleges források elemzésén és nem a bemutatott „keleti” országokban szerzett ismereteken alapul, hanem leginkább német szakmunkákon. Kína leírásához Fresnel használta, India bemutatása esetében pedig Wuttke, Cramer és Bunsen nevére, Egyiptomnál szintén ez utóbbi két szerzőre utalt.

Az első magyar nyelvű, kifejezetten lánynevelés-történeti tanulmányok között említhető példaként a szintén külföldi szakmunkákra támaszkodó – az 1870-es években a nőnevelésben aktívan munkálkodó²³ – Gyulay Béla (1844?) *Nőnevelés az ó-korban* című munkája²⁴.

A nőnevelés története a századforduló pedagógusképzők számára írt tankönyveiben

A XIX. század végén a közép- és felsőszintű pedagógusképzés megteremtette az igényét a korszerű ismereteket nyújtó, legújabb hazai és külföldi tudományos eredményekre támaszkodó, azokat összegző tankönyveknek.²⁵ Ezekben a művekben (hasonlóan, mint a századforduló németországi, ausztriai munkáiban) többnyire megjelent a leánynevelés történetének rövid bemutatása, főként az eszmetörténet vonatkozó forrásainak, a neveléstörténet ikonikus alakjainak a felidézésével.

Kiss Áron a tanító- és tanítónőképzők számára a századvégen összeállított *Olvasókönyv*ben közölte *A nőnevelésről* című értekezését, amelynek elején rövid áttekintést adott régi korok nőideáljáról és leánynevelési szokásairól. Már írásműve elején leszögezte, hogy „A nőnevelés felőli nézetek mindig attól függenek, milyen a nő társadalmi helyzete egyik, vagy másik nép keblében.”²⁶ Többek között Fénelon művének Barkóczy-féle, 1842-es hazai fordításából idézett²⁷, és említette Fáy András, Pestalozzi és Spencer nőnevelési gondolatait is.

A XIX. század végétől megjelenő, felsőoktatási tankönyvként írt neveléstörténeti kézikönyvekben és egyetemi előadásokban a lánynevelés-történet különböző részletei szintén jelen voltak. A hazai neveléstörténet első kiemelkedő tanárai, kutatói, szakírói, Garamszeghi Lubrich Ágost, Fináczy Ernő vagy Prohászka Lajos figyeltek tehát erre a tématerületre, és műveikből kitűnik, hogy e tudásaink kiválóan ismerték a nőnevelés-történet számos hazai és külföldi, elsődleges és másodlagos forrását. Tanulmányunk következő bekezdéseiben közülük csak Fináczy Ernő könyveit mutatjuk be. Az ő négykötetes egyetemes neveléstörténeti összefoglalója a téma szempontjából újdonság-értékű volt a XX. század elején, például mert több, a nőnevelésről benne foglalt forrásrészlet először a szerző saját fordításában jelent meg magyarul. Az ókori neveléstörténetről szóló könyvében Fináczy írt a homéroszi kor nőneveléséről²⁸, a spártai²⁹ lánynevelésről, és több helyen is a klasszikus görög művek nőnevelési részleteiről. Hivatkozott forrásai között ott találjuk például Rossignol *De l'éducation et de l'instruction des hommes et des femmes chez les anciens* (A régiek férfi- és nőneveléséről és képzéséről)³⁰ című kötetet, amelynek rövid annotációjában Fináczy kiemelte, hogy elavult és „kevés kritikával írt könyv”, ám a francia mű görög és római lánynevelésről írt fejezeteit méltatta. James Donaldson *Woman, her position and*

influence in ancient Greece and Rome and among the early christians (A nő; helyzete és befolyása a régi Görögországban és Rómában és a korai kereszténységben)³¹ című könyvét is használta, és azt írta róla, hogy „Aki a klasszikus népek nőnevelését meg akarja érteni, e könyvet nem mellőzheti.”³² Az ókori római nők neveléséről többek között Bogár István *A római nőnevelés*³³, Garzó Miklós *Leánynevelés a régi rómaiaknál*³⁴ című munkáját, és Gyulay Béla már említett könyvét használta. (Ezeknek a szerzőknek a művei egyértelműen mutatják az ókori nőnevelés-történet iránti korabeli hazai érdeklődést.) A zsidóság régi nevelési eszményeit és gyakorlatát bemutató részben is külön alfejezetet szentelt Fináczy a nőnevelés – bibliai idézetekkel illusztrált – bemutatásának.³⁵

A monumentális neveléstörténeti összefoglalás második, középkorról szóló kötetében³⁶ is számos, különböző népek és korszakok lányneveléséről írt hosszabb-rövidebb fejezet található Fináczy Ernő művében. Német botanikai szakírók műveit felhasználva értekezett Szent Hildegard életéről és természetrajzi művéről; a muszlim nőnevelésről Goldziher Ignác kutatási eredményeinek felhasználásával írt; a középkori zsidóság nőnevelési gyakorlatáról is közölt egy rövid bemutatást, és külön – később számos szerző által használt és idézett – fejezetben foglalta össze a középkori keresztény nőnevelés sajátosságait.³⁷ Ebben két forrásrészlet fordítását közölte, amelyeket latinból, illetve franciából fordított (Szent Jeromos levele Laetához és egy Dhuoda grófné kézikönyvéből vett részlet). A fejezet megírásához és a kútfők értelmezéséhez főként német, és mellettük magyar szerzők írásait használta, például Gyürky Ödön (1863–1938) katolikus író, hírlapíró- és szerkesztő *Néhány lap Szent Jeromos paedagogiájából* című művét³⁸.

A renaissance kori nevelés története című könyvben Fináczy az itáliai nőnevelés bemutatásáról szóló alfejezetben ugyan a lábjegyzetben ajánlott egy német tanulmányt³⁹, ám megjegyzésként az alábbiakat fűzte hozzá: „Meg kell azonban jegyeznem, hogy tárgyalásom nem ezen a dolgozaton, hanem a forrásokon alapszik”⁴⁰, és utalt még arra, hogy Beödi Balogh Ilona írt doktori értekezést *Az olasz nő a renaissance idejében* címmel⁴¹. Műve későbbi részében ismertette Juan Luis Vives spanyol humanista nőnevelési gondolatait, az író eredeti, latin nyelvű szövegeire támaszkodva⁴². Külön alfejezetet szentelt a lutheri vallásreformáló mozgalom lányiskoláinak, saját fordításban közölve egy 1543-ban keletkezett braunschweigi lányiskolai szabályzat szövegének részletét.⁴³

Az *újkorai nevelés története*⁴⁴ című kötetben – bár Comenius pedagógiájának taglalásánál is ejtett néhány szót annak lányneveléssel kapcsolatos elképzeléseiről

– a harmadik, racionalizmusról szóló fejezet 24. alrésze az első olyan, amelyben Fináczy a lánynevelés történetéről írt: Fleury, Fénelon és Molière műveiből vett gondolatokat, és ezek összevető, a korszak viszonyaiból kibontott elemzését nyújtotta a *Nőnevelés Franciaországban. Fénelon* címmel.

A naturalizmus pedagógiájának bemutatása során részletesen kitért Rousseau *Emil* című művének elemzésére, külön kiemelve abból a lánynevelésre vonatkozó elképzeléseket, hangsúlyozva, hogy Zsófia nevelése tartalmában és céljaiban is lényegesen eltér a fiúkétól és a nemeslányok – XVIII. század közepén szokásban lévő – tanításától is. (Ebből és a francia forradalom alatti időszak elemi iskoláinak – köztük különböző leányiskoláknak a – bemutatásából is világosan kiderül, hogy a szerző széleskörűen tájékozódott a francia szakirodalomban, és annak idézett részleteit, a kulcsfogalmakat ő maga ültette át nyelvünk-re.) Művében kiemelte még Campe *Väterlicher Rath an meine Tochter* (Atyai tanácsok leánynomnak) című írását⁴⁵, mint a német felvilágosodás egyik fontos lánynevelési tanácsadó könyvét, és több további helyen tett hosszabb-rövidebb utalást a lánynevelésre, például a Pestalozzi életművét bemutató részben.

Művek a lánynevelésről a két világháború között

Ami a magyarországi nőnevelés történetét illeti, a XX. század első felében születtek meg Kornis Gyula tollából azok az első jelentős, a témára vonatkozó összefoglalások, amelyek mindmáig szilárd alapját képezik ezzel kapcsolatos ismereteinknek. Kornis – egyéb, a témával kapcsolatos tanulmányai⁴⁶ mellett – 1927-ben publikálta *A magyar művelődés eszményei 1777–1848* című, kétkötetes könyvét⁴⁷. Ezek közül a másodikban szerepel *A régi magyar leánynevelés* című, terjedelmes fejezet (a 455–581. oldalon), amely a középkor kolostori és lovagi nevelésétől kezdi a téma bemutatását, külföldi szerzők (Szent Ágoston, Erasmus, Nettesheim-i Agrippa, Vives, Ratke, Comenius, Madame de Maintenon, Fénelon, Rousseau, Condorcet és mások) nőnevelési gondolatainak, műveinek rövid jellemzésével. Jóllehet, művében tehát több külföldi szerzőre vonatkozó megállapításokat is tett (hivatkozva például Fináczy előbb említett munkáira), Kornis összefoglalása alapvetően a magyarországi lánynevelésről és a nőeszmény hazai alakulásáról íródott – a középkortól 1848-ig terjedően –, nyomtatott és kéziratos forrásokkal részletesen alátámasztva. Számos olyan sajtóvitára, irodalmi műre hivatkozott, illetve ezek elemzését nyújtotta, amelyekből a könyve megírása óta eltelt csaknem 90 esztendőben sok kutató merített, csupán az

elemzés nézőpontjai változtak némileg. Ő például már részletesen leírta a reformkorban jelentős, a Tudományos Gyűjtemény hasábjain a nők művelődési lehetőségeivel kapcsolatosan lefolytatott vitát, és utalt sok, a Felső Magyar Országai Minerva vagy a Nemzeti Nőnevelés című lapokban megjelent cikkeire. Kiemelte többek között Széchenyi István, Fáy András, Takács Éva, Steinacker Gusztáv, Karacs Teréz, Teleki Blanka, De Gerando Antonina nőnevelési elképzeléseit, leírta iskolaszervező tevékenységüket, de áttekintést adott híres költők és írók (például Csokonai, Kazinczy, Vörösmarty) női művelődésről vallott gondolatairól is. Műve azonban több mint vélemények és életművek ismertetése, hiszen külön fejezetet szentelt a leánynevelő intézetek bemutatásának.

A két világháború között már megfigyelhető volt az a – nem csupán hazánkban látható – jelenség, hogy a nőnevelés, a nőemancipáció történetének kutatói között megjelentek a nők is. Brunszvik Teréz újabb életrajzát⁴⁸ például Czeke Marianne és Révész Margit készítették el 1926-ban. Schwarcz Etel⁴⁹, Evva Gabriella⁵⁰, Bobula Ida⁵¹ ebben az időszakban írták doktori értekezésüket. A Bobula Ida által írott műről 1935-ben a Századok című lapban írt ismertetést Pleidell Ambrus, és ez jól mutatja a korszak nőtörténeti kutatásokkal kapcsolatos vélekedését: a recenzens szerint *A nő a XVIII. század magyar társadalmában* című könyv „tárgyánál fogva inkább a publicisztika felé hajlik, hiszen a nők helyzetét a régi társadalomban modern szemlélet és modern törekvések avatták történelmi problémává”⁵². Pleidell tehát nem tartotta a történetkutatás tárgyának a nők (társadalom)történetét. Azt azonban elismerte, hogy „a munka olyan tudományos apparátussal készült, hogy mindig hasznos segédeszköz lesz a XVIII. század társadalmi képének helyes megítélésénél”⁵³, és dicsérte a szerzőnő könnyed stílusát, színes korrajzát.

Több korabeli lap, többek között és kiemelten is az 1935-ben Pécsen induló és hat évfolyamot megért Magyar Női Szemle is sok, a témához kapcsolódó, női kutatók tollából való írást közölt, köztük számos, híres nőalakról írott mikrobiográfiát⁵⁴, illetve neves gondolkodók nőkről, nőnevelésről szóló gondolatainak bemutatását⁵⁵.

Az 1930-as években néhány, a külföldi és a hazai nőnevelés történetének alaposabb megismerését segítő forráskiadvány is napvilágot látott, és megszülettek az ezekhez kapcsolódó elemzések. Péter János erdélyi latinnyelv-tanár 1935-ben jelentette meg Kézdivásárhelyen Juan Luis Vives válogatott pedagógiai munkáit⁵⁶, benne a középkori keresztény nőeszményt leíró, *A keresztény nő neveléséről* című művet. Ugyanő készített elemzést – számos latinból átültetett

forrásrészlettel – Erasmus nevelési elképzeléseiről, benne külön a lánynevelésről szóló fejezettel⁵⁷. 1936-ban adták ki magyarul Sebes Gyula fordításában Fénelon 1687-es, Európa-szerte nagy hatást gyakorló nőnevelési munkáját.⁵⁸

Ekkoriban jelentek meg nagyobb számban hazai lánynevelési forrásmunkák is, például *Karacs Ferencné Takács Éva válogatott munkái*⁵⁹ 1935-ben. 1938-ban látott napvilágot a helyenként neveléstörténeti szempontból is értékelhető bejegyzéseket tartalmazó mű, Kölcsey Antónia 1838–44 között írott naplója.⁶⁰ Kiadásra került Czeke Marianne gondozásában és bevezetésével Brunszvik Teréz naplójának I. része.⁶¹ (Ezt 1926-ban már megelőzte Brunszvik *Félszázad életemből* című művének⁶² publikálása.) Női naplókról szóló elemzések is megjelentek⁶³ a két világháború közti időszakban.

Az 1940-es években kezdett publikálni Sáfrán Györgyi (1911–1985)⁶⁴, akinek a XIX. századi haladó női törekvések álltak érdeklődése középpontjában. Később, az 1960-as években ugyanő tette közzé a *Teleki Blanka és köre: Karacs Teréz, Teleki Blanka, Lővei Klára*⁶⁵ című munkát. (A műnek egy későbbi kiadása is megjelent.⁶⁶)

1942-ben publikálta korábbi előadása szövegét a *Magyar Pedagógiában* és különnyomatként is Széchenyi István nőnevelési gondolatairól Váradi József⁶⁷. Műve, amely igen népszerű volt a saját idejében, több, a saját korára vonatkozó utalást is tartalmazott, nem csupán a lánynevelés, hanem (még inkább) a hazaszeretet vonatkozásában.

Összegzés

Tanulmányunk végén hangsúlyozni kívánjuk, hogy a női (nevelési) múlt kutatása nem az 1960-as, 70-es években, nem a nőmozgalmak erősödését, a *women's studies* kibontakozását és intézményesülését követően, még csak nem is a társadalomtörténeti történetírás irányzatainak XX. század közepén történt elterjedésével kezdődött. Forrásfeltárásaink, historiográfiai elemzéseink bizonyítják, hogy már a középkori-renaisszansz kori Európában is íródtak tudományos igényű, vagyis felhasznált forrásaikat feltüntető és azokat elemző, összevető művek. A XVIII–XIX. századtól, a történettudomány születésétől kezdve pedig számos nyugati példát hozhatunk arra, hogy a nők művelődésével vagy a lányok nevelésének történetével foglalkozott egy-egy szerző. Mindez a XIX. században kibontakozó pedagógiai-neveléstörténeti irodalomban is tükröződött, jöllehet, már akkor megfigyelhetjük azt, a többnyire ma is szokásos tárgyalási

módot, hogy a lánynevelés történetét vagy önállóan, a fiúk nevelésétől („a neveléstörténettől”) elszakítva, vagy annak csak – mintegy mellékes – részeként feltüntetve (például egy adott korszak nevelésügyét bemutató cikk, fejezet vagy könyv utolsó bekezdéseként) mutatták be.

A magyar neveléstörténet-írásban a nemzetközi jellemzőkhöz hasonlóan fontos hagyományként emelhetjük ki már a XIX. század közepétől-végétől a lánynevelés és női művelődés történetének kutatását; a források feltárása, egybegyűjtése és (újra)kiadása érdekében tett erőfeszítéseket. Kutatásaink megmutatták, hogy milyen páratlanul értékes leírásokat készítettek a leánynevelés intézményesülésének kezdeti időszakáról, a nőnevelés XIX. századi fejlesztőiről azok a kortársak (nem ritkán rokonok, kollégák, tanítványok) és utódok, akik memoárjaikban vagy elemzéseikben eredeti kútfőket is idézve vallottak Brunszvik Teréz, Fáy András, Karacs Teréz, Teleki Blanka, Veres Pálné és mások munkásságáról. Az egyéni életutak bemutatása mellett a nem intézményesült és az iskolai leánynevelés történetének feltárása, a témához kapcsolódó forrásmentés és forrásközlés, a legfontosabb külföldi művek magyar nyelvre történt átültetése és értékelésük egyaránt jelen volt a XIX–XX. század fordulójának neveléstörténeti kutatásaiban. A hazai neveléstörténészek leánynevelésről írt műveit és műrészleteit áttekintve látszik, hogy a *magyar történések bemutatása* mellett milyen fontos volt számukra mindig is a *külföldi kitekintés*, és hogy mennyire tájékozottak voltak – és azok ma is – a friss nemzetközi szakirodalomban⁶⁸.

Mivel a nőnevelés újkori történetének kutatása során módunkban állt tetemes mennyiségű külföldi másodlagos forrást áttekinteni, a fentiek mellett azt is ki kell emelnünk, hogy néhány kivételtől eltekintve a magyar lánynevelés és női művelődés történetének részletei, fontos forrásai külföldön *nem, vagy alig ismertek*, többnyire nem szervesültek az „egyetemes” nőnevelés-történeti munkákkal. A nemzetközi folyóiratokban, enciklopédiákban és neveléstörténeti szakmunkákban így zömmel a közeljövő kutatóira vár az a feladat, hogy a magyar nemzet kiemelkedő, a nők neveléséért sokat fáradozó gondolkodóit, pedagógusait, iskolateremtő és iránymutató elődeinket bemutassák.

Jegyzetek

¹ Hunt, Felicity (ed.): *Lessons for Life: The Schooling of Girls and Women, 1850–1950*. New York & Oxford: Basil Blackwell, 1987. XII. o.

² Uo. XIII. o.

- ³ A téma nemzetközi irányzatokat és eredményeket bemutató feldolgozását lásd Kéri Katalin: Tendenciák és eredmények a nőnevelés-történet nemzetközi kutatásában. *Neveléstudomány: Oktatás, kutatás, innováció*. 2013/3. 22–39. o. <http://nevelstudomany.elte.hu/index.php/2013/10/tendenciak-es-eredmenyek-a-nonevel-es-tortenet-nemzetkozi-kutatasaban/> (A letöltés ideje: 2015.02.27.)
- ⁴ Lásd például Péterfy Sándor: Budai leányiskolák és nevelőintézetek 1775-től 1825-ig. I. *Nemzeti Nőnevelés*, 1887. március VIII. évfolyam III. füzet 105–109. o., II. Uo. 1887. május VIII. évfolyam V. füzet 193–205. o.
- ⁵ Várnay Sándor: Nőoktatás a száz év előtti Pesten. *Nemzeti Nőnevelés*, 1909. szeptember XXXVII. 335–339. o.
- ⁶ Szelényi Ödön: Néhány lap a magyarhoni nőnevelés kezdeteiből. *Nemzeti Nőnevelés*, 1916. május, XXXVII. évf. V. 239–258. o.
- ⁷ Péterfy Sándor: Leányiskoláink és nőnevelésügyünk állapota az 1868-dik évi XXXVIII. törvénycikk keletkezését megelőző korszakban. In uő.: *A magyar elemi népoktatás*. I. Budapest, 1896. 158–169. o.
- ⁸ Szuppán Vilmos: *A magyar felsőbb leányiskolák múltja és jelene*. Budapest, 1896.
- ⁹ Lásd például az alábbi életrajzot: Rapos József: *Brunswick Teréz grófhölgynek, a legnagyobb magyar honleánynak élete és műve*. Budapest, Nyomatott Kunossy és Réthy könyvnyomdájában, 1868. Megjegyzés: a tanulmány szövegében és jegyzeteiben is valamennyi forrásrészletet és korabeli folyóiratcímet eredeti helyesírással közlünk.
- ¹⁰ Életútját többen is megírták már a XIX. század végén, lásd P. Szathmáry Károly: *Gróf Teleki Blanka életrajza*. Leövey Klára jegyzetei nyomán. Budapest, 1886. (Megjegyzések: **1.** A művet meleg szavakkal ajánlotta az olvasók figyelmébe a *Vasárnapi Ujság*, 1886. december 12. XXXIII. 50. 811. o. **2.** Kemény kritikával illette viszont a könyvet az újabb kor elemzője, Sáfrán Györgyi, Leövey Klára töredékesen maradt kézíratainak kiváló ismerője, aki egy írásában hangsúlyozta, hogy P. Szathmáry Károly életrajzi könyvében az eredeti jegyzetek adataiból kihagyott minden olyant, amely a kiegyezés után kompromittálónak számított. Lásd Sáfrán Györgyi (vál., bevez., jegyzetek): *Teleki Blanka és köre*. Bukarest – Budapest, Kriterion – Európa Kiadó, 1979. 175. o.) Lásd továbbá: De Gerando Antonia: *Gróf Teleki Blanka élete*. Budapest, 1892. (Megjegyzés: De Gerando Antonina Teleki Blanka unokahúga, Teleki Emma és a francia De Gerando August leánya volt.)
- ¹¹ Lásd például az alábbi forráskiadást: *Karacs Teréz összes munkái*. Nyomtatott Tóth Lajosnál Miskolczon, az Író tulajdona, 1853; továbbá: Sebestyén Stetina Ilona: *Karacs Teréz (1807–1892). Magyar Paedagogia*, 1893. január–február, II. évf. 1–2. sz. 1–10. o.
- ¹² Komáromy Lajos: *Fáy András mint paedagogus*. Budapest, 1886.; Findura Imre: *Fáy András élete és művei*. Budapest, 1888.; Erdélyi Pál: *Fáy András élete és művei*. Budapest, 1890; Badics Ferencz: *Fáy András életrajza*. Budapest, 1890. Megjegyzés: a Badics által írott életrajz elkészítésének háttéradatairól, tudományos értékéről igen alapos kutatást végzett Völgyesi Orsolya. Lásd erről: Fáy András „különös házassága”. In Lácza Magdolna (szerk.): *Nők és férfiak..., avagy a nemek története*. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület; Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar,

- Nyíregyháza, 2003. Rendi társadalom – polgári társadalom 16. 147–157. o. (A kötet tartalomjegyzékében a tanulmány ezzel, a 147. oldalon jelölttől *eltérő* címmel szerepel: Eszmény és valóság: a nők szerepe Fáy András életművében.) Fáy életéről újabban lásd még: Szöllősi Erzsébet: A nőnevelés reformere: Fáy András. In Dombi Alice – Oláh János – Varga István (szerk.): *Párhuzamok a XIX. és XX. század pedagógiai törekvéseiben. Fáy András, Mester János, Becker Vendel munkássága*. Gyula, APC, 2002. 50–61. o.
- ¹³ Sebestyénné Stetina Ilona: De Gerando Antonina (1845–1914). *Magyar Paedagogia*, 1915. október 24. évf. 8. sz. 465–476. o. (Megjegyzés: újabban például a következő tanulmányok foglalkoztak részletesen az egykori kiváló tanár- és író nő életútjával: Kéri Katalin: A modern leánynevelés útjain – De Gerando Antonina. *Embernevelés*, 1996/2. 11–18; Kéri Katalin: Antonina de Gerando. In Houssaye Jean (ed.): *Femmes pédagogues: t. I. De l'Antiquité au XIXe siècle*. Paris, Fabert, 2008. 585–610. o.; Márton Hajnalka: A történet kezdete. De Gerando Antonina életútjának töredékei. *Magiszter*, 2013/nyár, 113–120. o.; Kereszty Orsolya: A nők középfokú oktatása a kolozsvári községi/állami felsőbb leányiskolában a dualizmus kori Magyarországon. *Magiszter*, 2007/3–4, 157–172.; Borbíró Fanni: Estke és Gyula Frankhonban. Teleki Emma gyermekeinek neveltetése. In Láczy Magdolna (szerk.): *Nők és férfiak...* i. m. 157–164. o.)
- ¹⁴ Rudnay Józsefné – Szigeti Gyuláné: *Veres Pálné Beniczky Hermin élete és működése*. Országos Nőképző Egyesület, Budapest, 1891. és 1901; Geőcze Sarolta: Veres Pálné és a magyar társadalom evolúciója. *Magyar Paedagogia*, 1904. XIII. évf. 6–7. sz. 321–341. o. stb.
- ¹⁵ Sebestyénné Stetina Ilona: Zirzen Janka. *Magyar Paedagogia*, 1930. január–február, 39. évf. 1–2. sz. 11–17. o.
- ¹⁶ V. K.: A kisdednevelés és nőképzés uttörői. *Vasárnapi Ujság*, 1899. szeptember 17. 46. évf. 36. 631. o.
- ¹⁷ Nagy Márton piarista tanár, a bölcsészettudomány doktora 1844-ben lett az Akadémia levelező tagja. Az életrajzi lexikonok szerint számos pedagógiai és bölcsészeti tárgyú művet írt, ezek között található neveléstörténeti tanulmányait. A Szinnyei József-féle összefoglalás szerint írt egy könyvet is *A nevelészet története* címmel, ám ez kéziratban maradt. Lásd Nagy Márton. In Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 10. kötet, Budapest, Hornyánszky Akad. K., 1903. <http://mek.niif.hu/03600/03630/html/n/n17413.htm> (A letöltés ideje: 2015.01.21.)
- ¹⁸ Nagy Márton: *A keleti nevelészet*. Magyar Akadémiai Értesítő Negyedik kötet Első füzet, Pest, Eggenberger Ferdinánd M. Akad. Könyvtárusnál, 1864. 64–128. o.
- ¹⁹ Mészáros István: *Nagy Márton*. http://www.kislexikon.hu/nagy_marion.html (A letöltés ideje: 2015.01.21.)
- ²⁰ Jellemző részlet ezen leírásában az a szóhasználat, amely a magyar nyelvben ma is gyakori: Nagy Márton maga is csak a fiúk megnevezésére használta a „gyermek” kifejezést.
- ²¹ Nagy Márton i. m. 73–74. o.
- ²² Németes és angolos írásmóddal vett át az indiai vallással, kasztrendszerrel kapcsolatos neveket, szavakat, például ezeket: xatrija (= ksatrija), cúdra (= súdra), Wischnu-Siwa,

- Krichna, sanscrit, Panchatantram stb.). Emellett egyes esetekben megadta az általa használt német szövegben szereplő kifejezést is a nehezen értelmezhető szavak mellett, például: „előjáróitok (Oberschaman)”. Nagy Márton i. m. 100. o.
- ²³ 1876-tól a budapesti V. kerületi polgári leányiskola igazgatója lett, és megszervezte mellette az első női kereskedelmi tanfolyamot.
- ²⁴ Gyulay Béla: *Nőnevelés az ó-korban*. Budapest, 1883.
- ²⁵ Ezek elemző bemutatását lásd Nóbik Attila: *Klasszikusok és kánonképzés a magyar neveléstörténeti tankönyvekben (1867–1956)* PhD-értekezés, kézirat, SZTE BTK Neveléstudományi Doktori Iskola, Szeged, 2010.
- ²⁶ Kiss Áron: *A nőnevelésről*. In Kiss Áron – Komáromy Lajos – Péterfy Sándor (szerk.): *Olvasókönyv a tanító- és tanítónőképzők első osztálya számára*. Budapest, Dobrowsky és Franke kiadása, 1891 (második, javított kiadás), 221. o.
- ²⁷ Fénelon: *Nőnevelés*. Pest, 1842. Fordította: Barkóczy László.
- ²⁸ Fináczy Ernő: *Az ókori nevelés története*. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1906, 26–27. o. (Megjegyzés: a tanulmány elkészítéséhez a mű 1922-es, második, bővített kiadását használtuk.)
- ²⁹ Uo. 65–66. o.
- ³⁰ Rossignol, Jean Pierre: *De l'éducation et de l'instruction des hommes et des femmes chez les anciens*. Paris, Labitte, 1888.
- ³¹ Donaldson, James Sir: *Woman, her position and influence in ancient Greece and Rome and among the early christians*. London – New York – Bombay – Calcutta, Longmans, Green, and Co., 1907. (Megjegyzések: **1.** A szerző keresztnevét Fináczy Ernő magyarosan „Jakab”-ként közölte. **2.** A mű eredeti kiadásának kiadóját ő nem nevezte meg, kiadási helyszínként pedig csupán Londont jelölte. **3.** A mű 1994-ben ismét megjelent, az Elibron Classics sorozat facsimile kiadásában. **4.** Az 1994-es kiadás elektronikus változata a books.google.com keretei között szabadon hozzáférhető. (A letöltés ideje: 2015.01.12.)
- ³² Fináczy Ernő: *Az ókori nevelés története*. I. m. 199. o.
- ³³ Bogár István: *A római nőnevelés*. Pápai Jókai Kör évkönyve, Pápa, XIX. kötet, évsz. nélkül, 16–22. o.
- ³⁴ Garzó Miklós: *Leánynevelés a régi rómaiaknál*. Budapest, Lloyd Társaság nyomdája, 1906.
- ³⁵ Fináczy Ernő: *Az ókori nevelés története*. I. m. 311–313. o.
- ³⁶ Fináczy Ernő: *A középkori nevelés története*. Budapest, Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, 1914. (Megjegyzés: a tanulmány elkészítéséhez a mű 1926-os, második, bővített kiadását használtuk.)
- ³⁷ Tizenkettedik fejezet. A keresztény nőnevelés. Uo. 300–318. o.
- ³⁸ Gyürky Ödön: *Néhány lap Szent Jeromos paedagogiájából*. Budapest, 1895. (Megjegyzés: Gyürky Ödön pedagógiai érdeklődését jól jelzi, hogy bölcsészdoktori értekezését *Rousseau nevelési elvei* címmel írta 1882-ben. Az adatot közli: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I. m.

- <http://mek.niif.hu/03600/03630/html/g/g07368.htm> A Szent István Társulat által 1886 és 1919 között kiadott „Népiratkák” című, összesen 329 füzetből álló sorozatában is Gyürky készítette a *Mester uram a nevelésről* című írást, amely (a sorozat 21. részeként) 1894-ben jelent meg. Lásd erről: *Magyar Katolikus Lexikon*.
<http://lexikon.katolikus.hu/N/N%C3%A9piratk%C3%A1k.html> (A letöltések ideje: 2015.01.13.)
- ³⁹ Ruhmer, Wilhelm: *Pädagogische Theorien über Frauenbildung im Zeitalter der Renaissance*. Bonn, Druck von H. Ludwig, 1915. (Megjegyzések: **1.** Fináczy ennek a német szerzőnek a keresztnévét is magyarosan, „Vilmos”-ként közölte. **2.** Hivatkozásában nem jelölte a mű alcímét, ez a következő: *Nebst einer kritischen würdigung der leistungen mittelalterlicher*. **3.** A Fináczy-féle kötet a Ruhmer által írt mű kiadási helyszínét sem tartalmazza. A bibliográfiai adatok pontosítását a Franklin Penn Library digitális katalógusának segítségével végeztük el.)
- ⁴⁰ Fináczy Ernő: *A renaissance kori nevelés története*. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1919. 76. o.
- ⁴¹ A kutatónő 1915-ben Budapesten védte meg ezt a 63 oldal terjedelmű értekezését. A művet az OSZK-ban őrzik.
- ⁴² Fináczy Ernő: *A renaissance kori nevelés története*. I. m. 160–161. o. (Megjegyzés: Fináczy lábjegyzetében azt jelezte, hogy a *De institutione feminae christianae* című – 1935-ig magyar nyelven nem létező – munka 1540-es bázeli kiadását használta.)
- ⁴³ Uo. 215–218. o.
- ⁴⁴ Fináczy Ernő: *Az újkori nevelés története*. Budapest, 1927.
- ⁴⁵ A mű teljes címe: *Väterlicher Rat an meine Tochter. Ein Gegenstück zum Teophron. Der erwaschenen weiblichen Jugend gewidmet von Joachim Heinrich Campe*. 1789. Megjegyzés: a könyv 1842-ben Steinacker Gusztáv (1809–1877) fordításában és átdolgozásában magyarul is megjelent *Női hivatás és társalkodástan* címmel. A mű további magyar fordításairól, például Andrád Sámuel (1751–1807) erdélyi orvos, író korábbi munkájáról lásd Kiss Áron: *A népiskolai tanítás története*. I. Budapest, 1881. 106–107. o.
- ⁴⁶ Lásd például Kornis Gyula: *A régi magyar nőmozgalom és a leánynevelés. Budapesti Szemle*, 1927. január, 593. sz. 57–94. o.
- ⁴⁷ Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*. 1–2. k. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1927.
- ⁴⁸ Czeke Marianne – Hrabovszkyné Révész Margit: *Brunszvik Teréz élet- és jellemrajza. Brunszvik Teréz emlékiratai*. Budapest, 1926.
- ⁴⁹ Schwarcz Etel: *Nőnevelés és oktatás a XIX. században Magyarországon*. Debrecen, Fővárosi Nyomda, 1938. Dissertatio Universitatis Debreceniensis sorozat.
- ⁵⁰ Evva Gabriella: *A magyar nőnevelés két úttörője Karacs Ferencné és Karacs Teréz nőnevelési nézetei*. Szeged, Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomda-Rt., 1933. (Megjegyzés: Evva Gabriella nem csupán nőnevelés-történeti, hanem saját kora lánynevelésével kapcsolatos publikációkat is közölt. Lásd például tőle: *Nőnevelésünk válsága. Nevelésügyi Szemle*, I. évf. 3. 1937. március, 160–162. o.)

- ⁵¹ Bobula Ida: *A nő a XVIII. század magyar társadalmában*. Budapest, Magyar Társadalomtudományi Társulat, 1933.
- ⁵² Pleidell Ambrus könyvismertetése Bobula Ida könyvéről. *Századok*, 1935. április–június, LXIX. évf. 4–6. sz. 249. o.
- ⁵³ Uo. 249. o.
- ⁵⁴ Lásd például az alábbi írást Madarász Erzsébet: Az első magyar orvosnő: Hugonnai Vilma emlékezete. *Magyar Női Szemle*, III. évf. 1–2. sz., 1937. január–február, 2–8. o. (Megjegyzés: Madarász Erzsébet orvosnő a Meskó Zoltán alapította szélsőjobboldali Nemzeti Szocialista Földműves és Munkáspárt nőpolitikájának kidolgozója volt az 1930-as évek elején. Lásd erről Udvarvölgyi Zsolt: *Fejezetek a magyar szélsőjobboldal korai történetéből: fasiszták, kékingesek, és a Meskó-párt*. Budapest, ELTE BTK, 2004. (szakdolgozat részlete) <http://mek.oszk.hu/02100/02105/02105.htm#n46> (A letöltés ideje: 2015.01.13.)
- ⁵⁵ Lásd például Kelp Anna: Széchenyi és a női eszmény. *Magyar Női Szemle*, IV. évf. 5–6. sz., 1938. május–június, 81–87. o.
- ⁵⁶ Péter János (ford., bevez., jegyzetek): *Vives Lajos válogatott neveléstudományi művei*. Kézdivásárhely, 1935.
- ⁵⁷ Péter János: *Erasmus nevelési eszméi*. Gyulafehérvár, Papp, é. n.
- ⁵⁸ Fénelon, François de Salignac de la Motte: *A leányok neveléséről*. Budapest, Katolikus Középiskolai Tanáregyesület, 1936. (Megjegyzés: a kötet elektronikus változatát l.: <http://kerikata.hu/publikaciok/text/!kek/fenelon/nter4000.htm> (A letöltés időpontja: 2015.01.22.)
- ⁵⁹ *Karacs Ferencné Takács Éva válogatott munkái*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935. Tanítványaival válogatta Evva Gabriella. Magyar irodalmi ritkaságok, 31.
- ⁶⁰ *Kölcsey Antónia naplója*. Bevez., kiad. Kozocsa Sándor. Budapest, Rózsavölgyi, 1938. (Megjegyzések: **1.** Erre a kiadásra támaszkodva jelent meg újra a napló 1982-ben, Gábor Júlia válogatásában, az ő utószavával és jegyzeteivel. Magvető Kiadó, Budapest. **2.** Az 1938-as kiadást bemutatta Bobula Ida a *Magyar Női Szemle* című lapban. V. évf. 1–2. sz., 1939. január–február, 31. o.)
- ⁶¹ *Brunszvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései*. I. Szerk. és bevez. tanulmányokkal ellátta: Dr. Czeke Marianne. Budapest, 1938.
- ⁶² Brunszvik Teréz: *Félszázad életéből*. (Mein halbes Jahrhundert) Ford.: Petrich Béla. Közli: Czeke Marianne – Hrabovszkyné Révész Margit. Budapest, 1926.
- ⁶³ Lásd például az alábbi írást Pukánszky Kádár Jolán: Két napló. (Déryné és Jászai M. naplójának elemző összevetése.) *Magyar Női Szemle*, V. évf. 1–2. sz., 1940. január–február 5–9. o.
- ⁶⁴ Sáfrán Györgyi: *Zirzen Janka és az egységes magyar nőnevelés kezdete*. Szeged, Árpád Nyomda, 1942. A m. kir. Horthy Miklós Tudományegyetem Pedagógiai Intézetének Közleményei, 4.

-
- ⁶⁵ Sáfrán Györgyi (vál., bevez., jegyzetek): *Teleki Blanka és köre: Karacs Teréz, Teleki Blanka, Lővei Klára*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1963.
- ⁶⁶ Sáfrán Györgyi: *Teleki Blanka és köre*. Bukarest– Budapest, Kriterion – Európa Kiadó, 1979.
- ⁶⁷ Váradi József: Széchenyi és a magyar nőnevelés. *Magyar Pedagógia*, 1942. január–szeptember, 1–3. sz. 1–13. o.
- ⁶⁸ Újabbán lásd például az alábbi kortárs kutatók nőnevelésről írt, széles körű nemzetközi kutatási eredményekre alapozott, monografikus munkáit: Pukánszky Béla: *A nőnevelés évezredei*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2006. Uő.: *A nőnevelés története*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2013, Rébay Magdolna: *A leányközépiszkolák Magyarországon és a német nyelvű országokban. A jogi szabályozás az 1870-es évektől 1945-ig*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2009; Kereszty, Orsolya: *Women's education in Hungary in the Era of Dualism. Vision and Debate on Schooling and Learning for Women in the Journal Nemzeti Nőnevelés (Hungarian Female Education) (1879–1919)*. Saarbrücken, VDM Verlag, Dr. Müller, 2008; Kereszty Orsolya: „A Nő és a Társadalom” a nők művelődéséért (1907–1913). Budapest, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2011. Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 88; Kéri Katalin: *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon*. Pécs, Pro Pannonia Kiadó, 2007.